

Юрій Полідович

кандидат історичних наук, завідувач відділу,
Національний музей історії України –
філія «Скарбниця Національного музею історії України»
(Київ, Україна)

Сергій Діденко

кандидат історичних наук,
завідувач сектору «Археологія доби раннього заліза»
науково-дослідного відділу археології,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Yurii Polidovych

*Candidate of Historical Sciences (PhD), Department Head,
The National Museum of the History of Ukraine,
Branch «Treasury of the National Museum of the History of Ukraine»
(Kyiv, Ukraine)*

Serhii Didenko

*Candidate of Historical Sciences (PhD),
Head of the Sector «Archaeology of the Early Iron Age»,
Research Department of Archaeology,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

**ДВІ СКИФСЬКІ БЛЯХИ З КОЛЕКЦІЇ С. М. КРЕЙТОНА
В ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ****TWO SCYTHIAN PLAQUES FROM SERHII KREITON'S COLLECTION
OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE****Анотація**

Стаття присвячена двом бронзовим бляхам скіфського часу із зібрання Національного музею історії України, що надійшли до закладу з колекції С. М. Крейтон на весні 1920 р. Сергій Крейтон – військовий, один із засновників Київського військово-історичного музею, що працював у 1911–1919 рр. Імовірно, із цим музеєм пов'язана й археологічна колекція діяча, до якої увійшли предмети від доби каменю до середньовіччя. Бляхи є фігурними зображеннями відособлених задніх частин тварин. Одна з них (інв. № Б 2279) є частиною копитної тварини, друга (інв. № Б 2587) – хижої істоти. Бляхи мають певні аналогії, що дозволяють датувати їх другою половиною 5 ст. до н. е. Обидва предмети були частиною декору кінської вуздечки. Вони входили до комплексу речей, що представляли роз'ємне зображення фантастичної тварини.

Ключові слова:

колекція, Сергій Крейтон, скіфський час, кінська вузда.

Abstract

The article is dedicated to two bronze plates of the Scythian period from the collection of the National Museum of the History of Ukraine. They came to the museum from the collection of Serhii Kreiton in the spring of 1920. Serhii Kreiton was a military man, one of the founders of the Kyiv Military Historical Museum, which existed in 1911–1919. His archaeological collection is probably associated with this museum, which included items from the Stone Age to the Middle Ages. The plaques represent figured images of isolated rear parts of animals. One of them (inventory number B 2279; fig. 1, 1) is a part of an ungulate, the second (inventory number B 2587; fig. 2, 1) is a part of a predatory creature. They have certain analogies that allow dating them to the second half of the 5th century BCE. Both plaques were part of the decoration of a horse's bridle. They were part of a set of items that represented a detachable image of a fantastic animal.

Keywords:

collection, Serhii Kreiton, Scythian time, horse bridle.

Вступна частина.

У зібранні Національного музею історії України зберігаються дві бронзові бляхи скіфського часу, які досі не привертали увагу дослідників. Деяка інформація про них відома завдяки збереженню старих інвентарних номерів, що відповідають фондовій нумерації Київського художньо-промислового та наукового музею – ІМ № 21930, ІМ № 21937. Запис зроблено в серпні 1920 р. й зазначено, що ці бляхи надійшли із збірки С. М. Крейтона.

Сергій Миколайович Крейтон та його археологічна колекція.

Археологічна збірка С. М. Крейтона, передана до музею 1920 р., була доволі об'ємною – 216 предметів різних історичних часів: від крем'яних знарядь первісної доби до залізних виробів часів Русі. Частину цих предметів вже опубліковано¹.

Сергій Миколайович Крейтон (02.02.1876 – 23.10.1927) – військовий², один із засновників Київського товариства охорони пам'яток старовини та

¹ Зокрема: Черненко Є. В. Скіфські бойові пояси // Археологія. – Т. 16. – 1964. – С. 35; Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. V. – 1996. – С. 353, 354, 368, 369, 370, 412; Сорокіна С. А. Кам'яні навершя булав доби енеоліту та бронзи (на основі колекції Національного музею історії України) // Магістеріум. – Вип. 20. – Київ, 2005. – С. 36, 38.

² Крейтон Сергей Николаевич // Русская армия в Первой мировой войне. Картотека проекта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.grwar.ru/persons/person/4777> (дата звернення: 15.11.2022).

мистецтва, ініційованого Історичним товариством Нестора-літописця³.

Він походив із дворян Санкт-Петербурзької губернії англіканського віросповідання, онук лейбмедика Арчибальда-Вільяма Крейтона (1791–1864), який разом із братом Александром переселився з Шотландії та тривалий час служив при царському дворі. Один зі старших братів Сергія, Володимир, обіймав високі державні посади та водночас проводив археологічні дослідження, зокрема, у Пскові.

Сергій Крейтон закінчив Пажеський корпус 1896 р., проходив початкову службу у Преображенському полку. 22 квітня 1909 р. його призначили ад'ютантом київського, подільського та волинського генерал-губернатора, із зарахуванням по армійській піхоті, підполковником. 30 серпня 1913 р. С. М. Крейтон став офіцером для особливих доручень при київському генерал-губернаторові. З початком Першої світової війни його відрядили до 4-го стрілецького полку. Надалі був командиром 242-го піхотного Луківського полку (з 1915-го), командувачем лейбгвардії 1-го стрілецького полку (1917). 1918 р. – командир 3-го відділу Офіцерської дружини генерала Кірпічова в Києві, російського добровольчого формування, що стало основою Зведеного корпусу Національної гвардії Української держави гетьмана Павла Скоропадського⁴. Пізніше

був уповноваженим Російського товариства Червоного Хреста в Туреччині. В еміграції жив у Югославії.

Сергій Миколайович був відомим бібліофілом – його книгозбірня налічувала близько 2 тисяч томів⁵, він складав бібліографічні огляди⁶. Відомою була й колекція діяча, предмети з якої надходили до інших зібрань, зокрема, відомого колекціонера та антиквара Ф. Ф. Кундеревича⁷. 1909 р. С. М. Крейтон очолив фонди Київського воєнно-історичного музею, що тільки-но формувався. Відкрився цей заклад 28 грудня 1910 р. і спочатку розташовувався в окремих приміщеннях Київського художньо-промислового та наукового музею (нині це будівля Національного художнього музею України)⁸.

Новий музей представляв військову історію Київщини («розвиток військового мистецтва в київських межах») від кам'яної доби до початку 20 ст. Зокрема, великий внесок до установи зробив голова Польового комітету Імператорської археологічної комісії граф А. А. Бобринський, який передав 58 предметів скіфської зброї із власних розкопок і зборів, а згодом – археологічні предмети й інших періодів⁹.

Музей у різних форматах проіснував щонайменше до листопада 1919 р.¹⁰ А вже у березні 1920 р. понад 100 предметів із зібрання А. А. Бобринського надійшли до фондів Київського художньо-промислового та наукового музею¹¹. Після

³ Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-ті рр. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 167.

⁴ Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. – Київ: Видавець Марко Мельник, 2019. – С. 283.

⁵ Білокінь С. І. Довідкова книга з культурної спадщини України. Метабібліографія, зміст біографічних та інших словників тощо. Робочий зошит. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 112.

⁶ Зокрема: Крейтон С. Н. Библиографическое описание первых трех «Одесских Альманахов» (1831–1840) // Известия Одесского библиографического общества. – Т. 1. – Вып. 2. – 1911. – С. 59–62.

⁷ Корзухина Г. Ф. Вказ. праця. – С. 354.

⁸ Карпов В. 100 років з дня створення першого військово-історичного музею в Україні // Військово-історичний альманах. – Річник XI. – Число 2 (21). – 2010. – С. 144; Федорова Л. Д. Вказ. праця. – С. 167–169.

⁹ Федорова Л. Д. Вказ. праця. – С. 169.

¹⁰ Там само. – С. 169.

¹¹ Археологічний каталог. – Т. II. – Книга IV (б/р). – С. 10 і далі.

цього заклад прийняв археологічні колекції О. І. Темницького (про неї поки не вдалося знайти жодних відомостей) та С. М. Крейтона. Цілком можливо, що ці колекції (насамперед С. М. Крейтона) також перебували в зібранні воєнно-історичного музею. Проте не можна відкидати й те, що Сергій Миколайович з'явився в Києві під час окупації міста Добровольчою армією генерала Денікіна у вересні-жовтні 1919 р.¹² й особисто дав розпорядження щодо передачі колекції до музею.

Щодо деяких предметів із зібрання С. М. Крейтона збереглися відомості про місця їхнього виявлення. Переважна більшість означених речей походить із різних куточків Київської губернії. Це свідчить про те, що колекція формувалася за територіальним принципом, покладеним і в основу воєнно-історичного музею.

Скіфські вироби та їхні аналогії.

Бляха (інв. № Б 2279; **Рис. 1**) – бронзова, вилита за восковою моделлю. Має вигляд відокремленої задньої частини тварини. Стегно овальне, гладеньке, з коротким прямим хвостом. Задня лінія стегна та правої ноги акцентована вузькою виїмкою, а передня частина – масивною головою хижого птаха, що складається із краплеподібного ока із круглою зіницею, невеликого вуха, позначеного виїмкою, та масивного дзьоба, загнутого гачком, із виїмкою посередині. Ноги зігнуті в колінах, нижню частину кінцівок втрачено. Задня частина обох ніг акцентована лінією-виїмкою, коліна позначено рельєфним виступом. У колінному згині лівої ноги розміщено розетку із трьома пелюстками (її, імовірно, доливали вже після виготовлення виробу).

Зворотна частина бляхи увігнута, повторює головні контури зображення лицьового боку. В середній частині міститься петля, розташована поздовжньо; вона має форму прямокутника, отвір – округлий.

Бляху було розламано в давнину на три частини, нижню втрачено. Розміри: довжина – 89 мм; ширина – 37–51 мм; петелька – 13 × 6 × 9 мм.

Предмет належить до невеликої групи вуздечних блях, що відтворюють стегно й задні ноги копитної тварини¹³, виділених А. Р. Канторовичем у кілька окремих типів: тип 1 «Пастирський» (відокремлене зображення із двома задніми ногами) та тип 7 «Бабинсько-Туріянський» (з однією ногою)¹⁴. Найближчою аналогією до них є бляха з кургану 32 поблизу смт Вільшанки у верхньому Побужжі, комплекс якого датується 5 ст.

Рис. 1. Бронзова вуздечна бляха з колекції С. М. Крейтона (інв. № Б 2279)

¹² Федорова Л. Д. Вказ. праця. – С. 177.

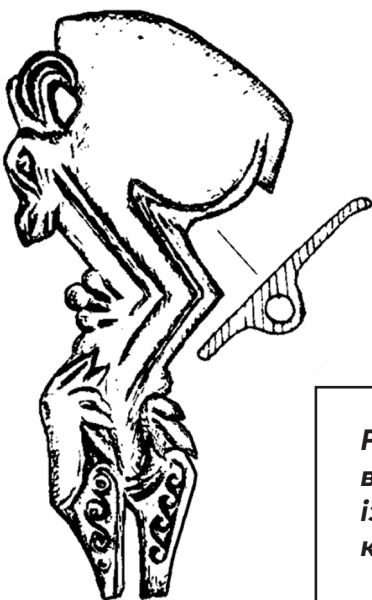
¹³ Могілов А. Мотив ног копитного животного на скифских уздечных бляхах // Revista Arheologică. Serie nouă. – Vol. XII – Nr. 1-2. – Chişinău, 2016. – С. 169–175.

¹⁴ Канторович А. Р. Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в 2 т. – Т. 1. – Москва, 2022. – С. 224, 229; Там само – Т. 2. – Рис. на с. 81, 84.

до н. е.¹⁵ (Рис. 2) На цьому виробі копита (відсутні на музейному екземплярі) декоровано «хвилястими мотивами». Ознак того, що такий візерунок був і на блясі з колекції, наразі немає.

Найпоказовішими прийомами на обох зображеннях є голова хижого птаха, накладена на передню частину стегна, та розетка із трьома пелюстками в колінному згині ноги.

Зображення голови птаха в цій позиції насамперед властиве для серії блях, що відтворюють відособлену задню частину тіла хижої істоти, типу 2 «Красно-

**Рис. 2. Бронзова
вздувна бляха
із смт Вільшанки,
курган 32**

перекопськ – Тузла» (за А. Р. Канторовичем): з Тузлинського некрополя (Тамань); поховання 1 кургану 4 групи Первомаївка I (Степове Подніпров'я); поховання 2 кургану 15 поблизу м. Красноперекопська (Степовий Крим); кургану 28 групи Філіпповка I (Південне Приуралля)¹⁶ та бляхи з невідомого місця знайдення із зібрання Національного музею історії України¹⁷, а також деяких блях інших типів, зокрема, з Чмиревої Могили та їхніх аналогів із Крайови (Болгарія), з бокової гробниці кургану Солоха, кургану Гостра Могила (Подніпров'я), поховання 1 кургану 9 поблизу с. Нікольського і поховання 14 кургану 8 поблизу с. Миколаївки (Подністров'я)¹⁸.

Водночас на кількох відособлених зображеннях ніг копитних тварин голова птаха використана як зооморфне перевтілення виступу бокового пальця над копитом. Це зображення на бронзовій вздувній бляшці з кургану 2 поблизу с. Пастирського у Правобережному Подніпров'ї¹⁹ та бронзовому псалії з Північної Осетії²⁰. Так само цей прийом зооморфного перевтілення використано на повнофігурному зображенні оленя, на якого напали три хижаки, на золотій пластині-оббивці горита з кургану 6 поблизу с. Іллічевого у Східному Криму²¹. На

¹⁵ Могилев О. Д., Бокій Н. М. Поховання скіфського вершника на р. Синюха // Археологія. – 2016. – № 3. – С. 76, 84; рис. 6, 1.

¹⁶ Канторович А. Р. Изображения обособленных конечностей хищников в искусстве скифского звериного стиля Восточной Европы: типология, хронология, анализ истоков и эволюция // Stratum plus. – 2012. – № 3. – С. 10–13; рис. 3.

¹⁷ Могилев А. Мотив ног копытного животного на скифских уздечных бляхах // Revista Arheologică. Serie nouă. – Vol. XII – Nr. 1-2. – Chişinău, 2016. – С. 169–175.

¹⁸ Канторович А. Р. Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в 2 т. – Т. 1. – Москва, 2022. – С. 224, 229; Там само – Т. 2. – Рис. на с. 81, 84.

¹⁹ Могилев О. Д., Бокій Н. М. Поховання скіфського вершника на р. Синюха // Археологія. – 2016. – № 3. – С. 76, 84; рис. 6, 1.

²⁰ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960. – Табл. XIII, 6.

²¹ Канторович А. Р. Классификация и типология элементов «зооморфных превращений» в зверином стиле степной Скифии // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 1. – Донецк, 2002. – С. 98; Полидович Ю. Б. Пластина-обкладка горита из кургана первой половины V в. до н. э. у с. Ильичево (Крым) // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – крізь віки». – Київ: ТОВ «Фенікс», 2017. – С. 101.

золотих пластинах із так званого «Майкопського скарбу» (Прикубання) голови птахів розміщено над копитом (на пувотому суглобі) та на коліні відособленої ноги копитної тварини²².

Частіше трапляється прийом розміщення розетки із трьома пелюстками на згині коліна. Окрім означених двох випадків (Вільшанка й колекція С. М. Крейтона), це й зображення на золотій пластині з кургану Баби у степовому Подніпров'ї²³, парних вуздечних бляхах із кургану 459 поблизу с. Турії у Верхньому Побужжі²⁴, кістяному гребені з курганів поблизу ст. Асінівська на Північному Кавказі²⁵.

Отже, зважаючи на аналогії, можна датувати бляху з колекції С. М. Крейтона 5 ст. до н. е. та припустити, що вона походить із Правобережного Подніпров'я – Верхнього Побужжя, як, власне, й більшість предметів із означеного зібрання.

Бляха (інв. № Б 2587; **Рис. 3**) – бронзова, вилита за восковою моделлю. Має вигляд задньої частини хижої істоти. Стегно округле, з виїмкою у верхній передній частині. Поверхня гладенька, біля виїмки міститься невеликий рельєфний виступ у вигляді півмісяця. Нога коротка. Із заднього боку до неї прилягає мигдалеподібне око із круглою зіницею. Лапу трактовано у вигляді трьох довгих пальців хижого птаха, що зігнуті в суглобах під прямим кутом і закінчуються пазурами, загнутими у петельку. Передній і центральний пальці показано із правого боку, задній – розвернутим, його розташовано майже дзеркально-симетрично передньому.

Рис. 3. Бронзова вуздечна бляха з колекції С. М. Крейтона (інв. № Б 2587)

Рис. 4. Бронзова вуздечна бляха з некрополя Німфея, курган 1 (1878), поховання 14

Між основою центрального й заднього пальців міститься рельєфний елемент, що нагадує куточок, усередині якого є невеликий краплеподібний виступ (загалом елемент нагадує своєрідну квіткулотос).

На звороті – підпрямокутна петля, розташована поздовжньо. Наявні два поперечні рельєфні валики, технологічно пов'язані з доливанням петлі. Розміри: загальні – 83 × 51 × 10 мм, петля – 12,5 × 7,0 × 7,5 мм.

²² Leskov A. M. The Maikop Treasure. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008. – P. 118–119, cat. № 150.

²³ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. – Прага; Ленинград: Артия; Искусство, 1966. – Рис. 20.

²⁴ Могилов А. Д., Диденко С. В. Курган V в. до н. э. у с. Турия в Днепровской правобережной лесостепи // Российская археология. – 2014. – № 2. – С. 99–100; рис. 2, 2.

²⁵ Вольная Г. Н. Прикладное искусство населения Причеречья середины I тысячелетия до н. э. – Владикавказ: Иростон, 2002. – С. 165; рис. 19, 2.

За типологією А. Р. Канторовича, бляха належить до зображень відособленої лапи хижої істоти II групи, відділу 1, типу 7 «Німфей – Завадська Могила»²⁶. Найближчою аналогією є бляха, виявлена в кінській могилі кургану 1 (1878) Німфейського некрополя (Рис. 4)²⁷. Відмінності між двома виробами є несуттєвими. Це дозволяє припустити, що їх виготовив один майстер. Комплекс Німфейського кургану 1 (1878) Л. Ф. Силантьєва датувала серединою – другою половиною 5 ст. до н. е.²⁸, А. Ю. Алексєєв – 475–425 рр. до н. е.²⁹. Саме цим часом слід датувати і бляху із фондів НМІУ.

Близькою до означених двох виробів є бляха з обламаною в давнину нижньою частиною з поховання коня в кургані 6 поблизу с. Нове Запоріжжя в Дніпровському Надпоріжжі³⁰. Її відмінністю є округліша верхня частина. (Рис. 5)

До означеного кола виробів належать і парні бляхи з кургану 48 Акташ-

ського могильника у Східному Криму³¹, які відрізняються деякими стилістичними відмінностями. (Рис. 6) А от із іншими зображеннями, віднесеними А. Р. Канторовичем до типу 7 «Німфей – Завадська Могила», спільним є насамперед лапа з пазурами, загнутими кільцями. Проте за іншими стилістичними ознаками вони відрізняються від представлених чотирьох виробів. Це дозволяє виокремити останні у окремий тип «Німфей – Акташ».

Зважаючи на те, що обидва яскраві комплекси – Німфейський та Акташський могильники, розміщені у Східному Криму, можна припустити, що і бляха з колекції С. М. Крейтона походить із якогось кримського кургану, пограбованого скарбошукачами або випадково поруйнованого будівельниками на початку 20 ст.

Усі згадані бляхи можна вважати певними зображеннями-трансформе-

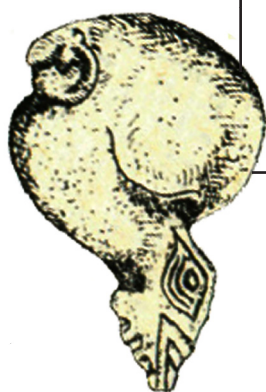

Рис. 5. Бронзова вуздечна бляха із с. Нове Запоріжжя, курган 6, поховання коня

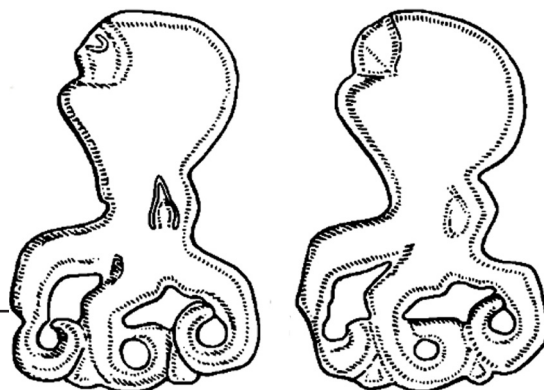

Рис. 6. Бронзова вуздечна бляха із Акташського могильника, курган 48

²⁶ Канторович А. Р. Изображения обособленных конечностей... – С. 20–23; рис. 8.

²⁷ Borovka G. Scythian Art. – London: Ernest Benn, Ltd., 1928. – Pl. 8, 1; Силантьєва Л. Ф. Некрополь Нимфея // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 69: Некрополи Боспорских городов. – Москва; Ленинград, 1959. – С. 83, 84; рис. 47, 7.

²⁸ Канторович Силантьєва Л. Ф. Некрополь Нимфея... – С. 83.

²⁹ Алексєєв А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII–IV веков до н. э. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 296.

³⁰ Плешивенко А. Г. Исследование скифских курганов в Днепровском Надпорожье // Древности Северного Причерноморья и Крыма. – Вып. II. – Запорожье, 1991. – С. 145; рис. 3, 3. Авторка помилково потрактувала зображення як «хижака, що згорнувся кільцем».

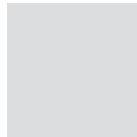
³¹ Бессонова С. С., Скорый С. А. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму // Советская археология. – 1986. – № 4. – С. 164; рис. 6, 5–6; 7, 3.

рами. Якщо їх повернути ліворуч, то помітними є риси істоти, що нагадує лося з мигдалеподібним оком, великою горбоносою мордою, невеликим ротом-виїмкою, вухом-куточком і гіллястими рогами у вигляді зігнутих пальців птаха³²; або ж якусь морську істоту, як зазначалося у інвентарній книзі³³.

Деякі висновки.

Отже, обидві бляхи датуються в межах 5 ст. до н. е., радше його другої половини. Вони є редукованими зображеннями різних тварин: перша – копитної, друга – хижої. Також цілком можливо, що бляхи походять з різних регіонів –

Правобережного лісостепу та Східного Криму. Проте вони представляють той самий феномен – роз'ємні зображення, які правили за декор кінської вуздечки та уявлялися частинами своєрідної маски, що перетворювала коня на якусь фантастичну істоту або ж надавала йому властивостей цієї істоти³⁴. Таке роз'ємне зображення здебільшого складалося з фігурного наносника у вигляді протоми істоти та парних нащічних блях у вигляді її задніх ніг. Зокрема, такий комплект знахідок походить із кургану 48 Акташського могильника, про який вже йшла мова³⁵.

³² Див.: Бессонова С. С., Скорый С. А. Погребение скифского воина... – С. 64; Канторович А. Р. Изображения лося в восточноевропейском скифском зверином стиле: классификация, типология, хронология // Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. – Вып. 3: К 70-летию Э. В. Ртвеладзе. – Москва, 2013. – С. 29–30; рис. 6; Зимовец Р. В. Об одном условном полисемантическом образе в скифском искусстве звериного стиля // Археологія і давня історія України. – 2015. – С. 58, 59; рис. 5–6.

³³ Археологічний каталог... – С. 21.

³⁴ Див. зокрема: Полідович Ю. Б. Оздоблення кінських вуздечок з кургану Товста Могила: пошук закономірностей // Археологія та давня історія України. – Вип. 4 (41). – 2021. – С. 137, 142.

³⁵ Бессонова С. С., Скорый С. А. Погребение скифского воина... – С. 164; рис. 6, 5–6; 7, 3.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII–IV веков до н. э. – Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2003. – 416 с.

Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. – Прага; Ленинград: Артия; Искусство, 1966. – 120 с., илл.

Археологічний каталог. – Т II. – Книга IV. Почато запис 1919–1923. – Інв. № № 21292–25353.

Бессонова С. С., Скорый С. А. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму // Советская археология. – 1986. – № 4. – С. 158–170.

Білокінь С. І. Довідкова книга з культурної спадщини України. Метабібліографія, зміст біографічних та інших словників тощо. Робочий зошит. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – 514 с.

Вольная Г. Н. Прикладное искусство населения Притеречья середины I тысячелетия до н. э. – Владикавказ: Иристон, 2002. – 145 с.

Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. – Київ: Видавець Марко Мельник, 2019. – 298 с.

Зимовец Р. В. Об одном условном полисемантическом образе в скифском искусстве звериного стиля // Археологія і давня історія України. – № 2 (15). – 2015. – С. 55–64.

Канторович А. Р. Классификация и типология элементов «зооморфных превращений» в зверином стиле степной Скифии // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 1. – Донецк, 2002. – С. 77–130.

Канторович А. Р. Изображения обособленных конечностей хищников в искусстве скифского звериного стиля Восточной Европы: типология, хронология, анализ истоков и эволюция // *Stratum plus*. – 2012. – № 3. – С. 3–54.

Канторович А. Р. Изображения лося в восточноевропейском скифском зверином стиле: классификация, типология, хронология // *Scripta antiqua*. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. – Вып. 3: К 70-летию Э. В. Ртвеладзе. – Москва, 2013. – С. 423–480.

Канторович А. Р. Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в 2 т. – Т. 1. – Москва: Издательство Московского университета, 2022. – 431 с.

Канторович А. Р. Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в 2 т. – Т. 2. – Москва: Издательство Московского университета, 2022. – 359 с.

Карпов В. 100 років з дня створення першого військово-історичного музею в Україні // Військово-історичний альманах. – Річник XI. – Число 2 (21). – 2010. – С. 143–148.

Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. V. – Симферополь, 1996. – С. 352–435.

Крейтон С. Н. Библиографическое описание первых трех «Одесских Альманахов» (1831–1840) // Известия Одесского библиографического общества. – Т. 1. – Вып. 2. – Одесса, 1911. – С. 59–62.

Крейтон Сергей Николаевич // Русская армия в Первой мировой войне. Картотека проекта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.grwar.ru/persons/person/4777> (дата звернення: 15.11.2022).

Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 520 с.

Могилев А. Мотив ног копытного животного на скифских уздечных бляхах // *Revista Arheologică. Serie nouă*. – Vol. XII. – Nr. 1-2. – Chişinău, 2016. – P. 169–175.

Могилев О. Д., Бокій Н. М. Поховання скіфського вершника на р. Синюха // *Археологія*. – 2016. – № 3. – С. 76–88.

Могилев А. Д., Диденко С. В. Принадлежности конского снаряжения скифского типа одной из коллекций Национального музея истории Украины // *Stratum plus*. – № 3. – 2005–2009. – С. 195–216.

Могилев А. Д., Диденко С. В. Курган V в. до н. э. у с. Турия в Днепровской правобережной лесостепи // *Российская археология*. – 2014. – № 2. – С. 96–107.

Плешивенко А. Г. Исследование скифских курганов в Днепровском Надпорожье // *Древности Северного Причерноморья и Крыма*. – Вып. II. – Запорожье, 1991. – С. 143–152.

Полідович Ю. Б. Пластина-обкладка горита из кургана первой половины V в. до н. э. у с. Ильичёво (Крым) // *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – крізь віки»*. – Київ: ТОВ «Фенікс», 2017. – С. 89–109.

Полідович Ю. Б. Оздоблення кінських вуздечок з кургану Товста Могила: пошук закономірностей // *Археологія та давня історія України*. – Вип. 4 (41). – 2021. – С. 134–150.

Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – № 69: Некрополи Боспорских городов. – Москва; Ленинград, 1959. – С. 4–107.

Сорокіна С. А. Кам'яні навершя булав доби енеоліту та бронзи (на основі колекції Національного музею історії України) // *Магістеріум*. – Вип. 20. – Київ, 2005. – С. 36–44.

Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-ті рр. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. – 373 с.

Черненко Є. В. Скіфські бойові пояси // *Археологія*. – Т. 16. – 1964. – С. 27–48.

Borovka G. *Scythian Art*. – London: Ernest Benn, Ltd., 1928. – 268 p.

Leskov A. M. *The Maikop Treasure*. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008. – 294 p.